

סימן סז

פתיחת קבר אחים ובדיקות D.N.A. לצורך זיהוי וקבורה כראוי

קבורת "שיירת הדסה"

קבורה בבית הקברות המוסלמי ליד שער האריות בעיר העתיקה, וזאת ע"י עדות של אחד מהפורעים שהשתתף בעצמו בקבורת החללים, וסיפר שטמן אותם כמו ידיו יחד עם עוד גופות של נכרים, במערות ללא כל צורת קבורה.

במענה לשאלתכם הנני להשיב, כיון שהגופות לא הובאו לקבורה בקבר ישראל, ע"י יהודים, מצוה עליכם לדאוג להביאם לקבר ישראל כראוי, גם אם יש צורך בפתיחת הקברים ובבדיקת הגופות לצורך זיהוי.

יש לעשות כל שנדרש על מנת לזהות את הגופות ולהביאם לקבר ישראל למנוחת עולמים כהלכה.

בברכה,

אליהו בקשי דורון

הראשון לציון הרב הראשי לישראל

לצורך כך התבקש הצורך לברר תחילה מי קבור בסנהדריה, וכן הועלתה בקשה של המשפחות לזהות את הנפטרים שנקברו בסנהדריה, כדי לודא מי נשאר בהר הזיתים, וכן כדי להוציאם מקבר אחים ולהביאם לקבר ישראל בכבוד הראוי, כשכל נפטר יקבר בקבר בפני עצמו עם כיתוב על המצבה, ובני המשפחה יוכלו לפקוד המקום כראוי, בני המשפחות מסרו דגימות D.N.A. כדי שבכא העת יוכלו לזהות הגופות, ובקשו לפתוח קבר האחים בירושלים כדי לקחת דגימות D.N.A. לצורך זיהוי, וכן כדי לקבור הנקברים בקבר קבע כל אחד בנפרד, לצורך זה נתבקשתי שוב לחוות דעתי אם מותר הדבר, ולאשר פתיחת הקברים ולבצע הבדיקות לחברא הקדישא בירושלים שהיא אחראית לבית הקברות שבסנהדריה.

לאחר בירור השאלות מסרתי חוות דעת הלכתית בנושא, וזה לשונה:

ביום ד' בניסן תש"ח נקלעה שיירה גדולה שלימים נודעה בשם "שיירת הדסה" למארב קטלני בשכונת שיח ג'ראח בירושלים, באותה התקפה נהרגו 78 איש.

עקב המצב באותם ימים שלא היתה גישה להר הזיתים שהיה באותה תקופה בית הקברות היחיד בירושלים, הובאו הנפטרים לקבורה בקבר אחים בסנהדריה, כשעדיין לא שמש המקום כבית קברות. ידוע היה שלא כולם הובאו לקבורה לפי שהיו גם נעדרים שגופותיהם לא נמצאו. בני המשפחות עשו במשך שנים מאמצים לרעת מה עלה בגורל הנעדרים, עד שלפני מספר שנים שמעו מערבי זקן שידע אישית שחלק מהנפטרים הובאו לקבורה ע"י ערבים בקבר בהר הזיתים יחד עם מתים ערבים שנהרגו במקום, חוקרים מטעם המשפחות אמתו עדות זו, ואף אותר המקום שלפי עדות הערבי נקברו שם יהודים משיירת הדסה יחד עם מתים נכרים. המשפחות בקשו לפתוח הקברים לזהות את הנפטרים היהודים שבמקום ולהביאם לקבר ישראל, כיון שהדבר רגיש והמקומות בבעלות ובחזקת הואקף המוסלמי, משרד הבטחון בקש מהמשפחות שלא לעמוד על דעתם ולוותר על הבקשה, אולם בני המשפחות עמדו על דעתם לדאוג לעשות ככל האפשר להביא יקיריהם לקבר ישראל, לצורך זה עתרו לבג"ץ לחייב את משרד הבטחון למלא מבוקשם, המשפחות פנו אלי ליתן חוות דעת הלכתית אם מותר וחייבים הם לעשות את האפשר להביא הנפטרים לקבר ישראל, לאחר עיון בנושא מסרתי בידיהם מכתב שעל פי ההלכה מחויבים הם כבנים לדאוג לקבורת יקיריהם, וזה נוסח המכתב:

הנדון: קבורת חלל בקבר ישראל

בדבר קבורת אבותיכם שנפלו כחללים בשיירת הר הצופים הדסה ד' ניסן תש"ח.

לדברייכם, התברר שאבותיכם שהיו בין נעדרים השיירה נקברו ע"י פורעים ערבים בשתי מערות

המת כמבואר במס' ב"ב קנ"ד, טעם נוסף הוא משום חרדת הדין שע"י פניו עולה שוב דינו כפי שנלמד משמואל הנביא שאמר "למה הרגזתני להעלות אותי" (שמואל א' כ"ח), ונזכר גם טעם שלישי משום בלבול המת שמפריעים מנוחתו, ועיין בט"ז ובש"ך שם ס"ק א'. והנה אע"פ שהחמירו בדבר מטעמים אלה, התירו לפנות מת לקברות אבותיו, וכן כדי לקברו בא"י, או כשיש לחוש שמא יוציאוהו עובדי כוכבים או שיכנסו בו מים וכדומה כמבואר בשו"ע שם. מכל אלה נראה שאם הפינוי נעשה לכבודו ולנוחותו של המת מותר הדבר, אע"פ שיש בכך ניוול או חרדת הדין. לפ"ז מסתבר שפינוי מקבר אחים שנקברו מבלי זיהוי, לצורך קבורה מסודרת של כל מת בנפרד כנהוג וכמקובל יותר חשובה למת מקברות אבותיו, ומותר פינוי זה כשנעשה לכבוד המת, ואם על פינוי מת כדי להקבר בקברות אבותיו התירו כלשון הירושלמי מו"ק פ"ב והשו"ע שם "שערב לאדם שיהא נח אצל אבותיו", ודאי שערב לאדם להקבר בבית קברות מסודר, כשקבורתו נפרדת, וקרוביו יודעים מקום קבורתו כדי להתפלל בו.

והנה הטור יו"ד סי' ס"ג הגדיר ההיתר לפינוי המת בלשון זו, "אסור לפנות המת או העצמות ממקומן לצורך מת אחר וכ"ש לצורך המקום ואפי' כדי לעשות לו קבר מכובד מזה אסור, אבל לכפרה שלו או לכבודו כגון להעלותו לא"י או לקוברו בקבר אבותיו מותר", לפ"ז משמע כל דבר שהוא לכבוד המת מותר, ולא אסרו אלא כשהפינוי נעשה לצורך מת אחר או לצורך המקום, ומה שאסרו להעביר מקבר בזוי לקבר מכובד, נראה שאין בזה ענין של כבוד המת אלא כבוד החיים, ומסתבר הדבר שהרי אם קברוהו על מנת לפנותו או שצוה לפנותו מותר, אע"פ שיש בפינוי ניוול וחרדת הדין בהכרח שרצונו וכבודו חשובים יותר מאיסור פינוי המת, אולם בב"י שם כתב על לשון הטור, וז"ל "ומה שכתב לכפרה שלו או לכבודו, הדר מפרש להו, דלכפרה שלו היינו להעלותו לא"י, ולכבודו היינו לקוברו בקבר אבותיו, ודוקא משום האי כבוד מפנין, וכמו שנתבאר שערב לאדם בשעה שינוח אצל אבותיו, אבל משום כבוד אחר לא". לפ"ז יש לדון אם לקוברו בקבר בודד יש ההיתר של לכבודו, ונראה שגם הב"י לא נתכוון שרק כבוד זה ולא אחר, שהרי הטור כתב כגון לקוברו בא"י, ולפ"ז להביאו לקבורה מקבר אחים כשאינו מוזהה, לקבר מכובד ובחלקה מסודרת, ודאי שזה

לכבוד
הנהלת חברא קדישא
השלום והברכה,

הנדון: קבר האחים של שיירת הדסה

במענה לבקשת ב"כ משפחות החללים לפתיחת קבר לשם בירור זיהוי הנקברים והנעדרים, ראיתי תשובתכם הברורה, שהדבר יכול להעשות רק בהוראת הרבנים וע"פ ההלכה, החוק מחייב את הסכמת הרבנות המקומית, ויש לפנות בענין לרבנים הראשיים לירושלים, בכדי לזרז הענין הננו לאשר עקרונית שפתיחת הקבר כשהיא נעשית לצורך זיהוי וקבלת מידע על נעדרים כדי להעבירם לקבר ישראל מותרת, ואף יש מצוה בדבר, אולם ברור שהדבר צריך להעשות בהנחיית אנשי חברא קדישא על פי ההלכה.

בברכה,

אליהו בקשי דורון

הראשון לציון הרב הראשי לישראל

ואלה השאלות שהיו בנידון:

- א. האם מותר להעביר מקבר אחים כדי לקבור כל אדם בנפרד.
- ב. האם הקבורה בסנהדריה היתה לצמיתות או קבורה עראית על מנת להעבירם.
- ג. האם מותר לפתוח הקברות לצורך זיהוי על מנת לקברם כראוי.
- ד. האם מותר לקחת דגימת D.N.A. לצורך זיהוי.
- ה. מה ההוראות המעשיות שיש להורות לאנשי הח"ק במידה ויבוצעו הדברים.

א. האם מותר להעביר מקבר אחים כדי לקבור כל אדם בנפרד

אסור לפתוח הקבר אחר שנסתם הגולל משום ניוול המת, ואין מפנים המת מקבר לקבר כמבואר בשו"ע יו"ד סי' ס"ג, טעם האיסור הוא משום ניוול

כבודו לא פחות מקבר אבותיו, ואפי' אם הדבר ספק, אפשר בהחלט להביא הנפטרים אחר שיזוהו לקבורה ליד בני משפחותיהם, ובזה לכ"ע הפינוי יהא לכבודם ומותר.

פינוי מקבר לקבר מסודר בבית קברות, מצאנו בשו"ת מנחת אליעזר ח"ב תשובה נ"ג שנשאל בשעת מלחמה נקברו יהודים רבים שלחמו בצבא בבית קברות צבאי, כשיש שם קברות מיוחדים ליהודים, ושאלו אם מותר לפנותם ולהביאם לבית קברות יהודי, ואע"פ ששם מדובר שהמלכות תשמור היטב על הקברות ועל כבודם, התיר הדבר משום "שאנן סהדי דניחא ליה להיות נקבר בקבר ישראל", והוסיף שם "זהלא מותר להוליך המת לקבר אבותיו", ואמנם הוסיף שם גם טעם שיש חשש שעלולים לא לכבד הקברים ואין לסמוך עליהם, אבל עיקר טעמו שזה כבוד הנפטרים, ולא גרע מקברות אבותיו שהתירו, ועיין שם שהביא הירושלמי שזכר בטור ולמד משם שכל שנקברו במשותף יש להעבירם לקברות נפרדים. ועוד בשו"ת מנחת אליעזר שם סימן י"ד דן בת"ח שנקבר בשעת מגיפה בגן שלו ויש שם עוד קבר אחד וקבלו רשות לפנותם, והתיר משום שזה כבודם שיקברו בבית קברות מסודר, ולא גרע מקברות אבותיו.

וראיתי בשו"ת משפטי עוזיאל סימן ל"ו שנשאל על שלשה חיילים יהודים שנפלו על הרי נפתלי והובאו לקבורה למחרת היום בבית הקברות בקבוץ אילת השחר, ונקברו שם בקבר אחים בארון מורחב, ואם אחד החיילים בקשה להעבירו לבית העלמין נחלת יצחק בת"א כדי שתוכל לפקוד את קברו, ובין הטעמים להיתר כתב שם הגבצמ"ח עוזיאל זצ"ל, וז"ל "קבורה זו של שלש ארונות בארון אחד, אינה לכבוד המת, ואין אדם רוצה או מסכים להקבר בדרך זו, להיות קבור בצורה עלובה זו, הלכך בפינוי זה אין כאן בזיון המת אלא אדרבא זהו כבודו של מת, וכל שהפינוי לכבוד המת מותר, שהטעם לפינוי להוליכו לקברות אבותיו הוא דערב למת להיות שם ומשום כבודו, ובודאי שרצונו וכבודו של מת להקבר בקבר מיוחד כמנהגם של ישראל, והואיל ופינוי זה הכרחי, אין בזה משום חרדת הדין".

ועיין בשו"ת יד יצחק ח"ב סי' רמ"ט שהתיר להעביר אדם מקברו ליד קבר אשתו שיש לו נחת רוח

מזה, ומה שכתבו אצל אבותיו, לאו דוקא, שכל שיש לו נחת רוח חשוב קברות אבותיו, והוסיף טעם לקברות אבותיו שע"י זה יבואו יותר לקברו יחד עם שאר הקבורים עמו, ועל כן יש נחת רוח מזה. ולפ"ז ברור שבכדי לקוברו במקום מזוהה ודאי שנחת רוח הוא לו. אמנם יש שכתבו שההיתר להעביר לחלקת משפחה אמור רק בזמניהם שהיו קוברים משפחות משפחות, והיום אין ענין זה, כן כתב בשו"ת אמרי אש יו"ד סי' קכ"א ובשו"ת טוב טעם ודעת תליתאה חלק ב' סי' רנ"ד, אולם רוב האחרונים התירו הלכה למעשה, ולא דוקא לקברות אבותיו אלא לחלקת משפחה.

וראיתי בשדי חמד מערכת אבילות סי' קל"ו שהביא בשם מסגרת השלחן, "שבזמן מגיפה רח"ל נקברו איזה מתים חוץ למקום המיוחד לבה"ק ואחר שניחם ה' על הרעה ותעצר המגפה רצו בני המשפחה להוציא מתיהם ולקברם בביה"ק, ותצא דינא דמתים שיש להם משפחה מיוחדת יש להעבירם לבית הקברות, או מי שצוה לקוברו שם, אבל לגבי שאר מתים כתב שלא ירגיזו אותם", ומפורש בדבריו שכדי להעביר לבית קברות מסודר אין היתר להעביר, אולם שם מדובר שלא היה כל חסרון בקבורה, מלבד זאת שנקברו מחוץ לבית הקברות, אולם בנדון דידן הקבר הוא קבר אחים שאינו מזוהה, ובודאי זה כבוד המת להעבירו לקבר יחיד ומסודר בבית הקברות. עכ"פ נכון גם בנידון דידן להעבירם כל קבר לחלקת משפחתו, או לפחות שיקנו עוד קבר לבני המשפחה לידו כדי שיחשב כחלקת משפחתו, ואם ירצו לקבור את כל חללי השיירה בחלקה מיוחדת יש בזה גם כבוד כמו בחלקת משפחה.

וראיתי בילקוט יוסף הל' אבילות שהביא תשובה שכתב מרן הגר"ע יוסף שליט"א לרב הראשי לצה"ל על אודות חייל שנקבר בהר המנוחות, ואמו בקשה להעבירו לקבורה בהר הרצל מקום קבורת החיילים, וכתב שם כסניף להיתר, וז"ל "נוסף על כל האמור יש לצרף מ"ש כת"ר כדי לקוברו על יד חבריו שנהרגו עמו במלחמה שמעלתם גדולה כמ"ש כיוצא בזה שהרוגי לוד אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם, ודומה למה שכתב מהר"ם שיק חלק יו"ד סוף סי' שנ"ה שכיון שמותר לפנות המת לקברות אבותיו נראה דה"ה לשאר קרובים, ואף לקוברו אצל שכנים ואוהבים שרי, שהרי טוב שכן קרוב מאח רחוק,

שהקבורה היתה עראית, שהרי לא קוברים קבורת קבע שלא בבית קברות ולא בצורה מסודרת.

בדומה לזה היה דיון הלכתי על חללים שנקברו בשעת המלחמה בירושלים, בחלקה בשיח באדר ובשערי צדק שם נקברו חללים בצורה מסודרת כל עוד לא היתה גישה לבית הקברות בהר הזיתים, וטרם קבעו את הר המנוחות לבית הקברות של ירושלים, היתה שאלה אם מותר לפנותם מקבריהם להר המנוחות כדי לפנות השטח, ובכדי שיהיו בבית קברות גדול ומסודר, בשו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' מ' דן בענין והשיב שמסתבר ביותר שהקבורה היתה זמנית, לפי שבעלי הקרקע לא נתנו הקרקע אלא לקבורה זמנית, וכתב שם שאע"פ שדנו הפוסקים אם צריך תנאי מפורש לקבורה זמנית או מספיק גילוי דעת או רצון קרובים בשעת ההלוויה, בנידון דיון אין צורך בתנאי מפורש שהקבורה תהא על מנת להעבירו, שהרי רק לשם כך ניתנה ההסכמה מבעלי הקרקע, ולקבורת קבע אין הסכמה מבעלי הקרקע, והוא כמי שקבור בקבר שאינו שלו שלכ"ע מותר לפנותו, ועיין שם שהוסיף, וז"ל "זאת ועוד חושבני כי בחלקות האמורות (ובמיוחד בשערי צדק) שנקברו שם בזמנו בשעת חירום ובהלה וכולם ידעו שקוברים שם באין ברירה ובאין אפשרות לקבור אז במקום אחר, יש מקום לומר שאפילו לו נמצאים כמה נפטרים ששכחו להתנות עליהם בשעת הקבורה מכל מקום בסתמם כמותנים ועומדים דמי, והכי ראיתי שכותב לומר בכזאת בשו"ת מנחת אלעזר ח"ד סי' י"ב דכשקברו ולא בביה"ק הקבוע מתוך בהלה הוה ליה כאילו התנו בפירוש לפנותו דמותר אח"כ לפנותו עיי"ש.

אין ספק שדברים אלו נכונים גם לגבי בית העלמין בסנהדריה, שהיה תחנת נסיונות חקלאית של ממשלת המנדט, וניתנה באופן זמני לחברא קדישא קהילת ירושלים, בשעה שאיש לא חשב שתושבי ירושלים ייפרדו מבית העלמין בהר הזיתים. (אפילו בחוזה שביתת הנשק בשנת תש"ט נקבע סעיף המאפשר לישראל להמשיך ולהשתמש בבית העלמין בהר הזיתים, וקל וחומר בזמן האירוע של שיירת הדסה, בשעה שממשלת המנדט עדיין שלטה בארץ), עכ"ל.

ויש לציין שבשייח באדר הקבורה היתה מסודרת בנפרד, ואילו כאן מעשה הקבורה בקבר אחים מוכיח

ומינח ניחא ליה להיות אצלם, ואף אם תמצי לומר שאין לסמוך על סברא זו, כיון שלא הוזכר בירושלמי להתיר אלא קברות אבותיו, ואין ספק ניחותא דיליה מוציא מידי ודאי חרדת הדין, מכל מקום ספיקא הוי", ועיין שם שהקל בדבר ופסק להעבירם להר הרצל. עכ"פ יש לדון אם להשוות קבר משותף לחללי הר הצופים, להר הרצל שהוא מקום מכובד במיוחד, ושומרים שם דרך קבע על עריכת אזכרות ממלכתיות וכדומה. עכ"פ להעביר החללים לחלקת משפחה לית מאן דפליג שזה כבודם הגמור יותר מקבר האחים שנמצאים בו, מלבד זאת נראה שקבורת החללים היתה לכתחילה קבורה עראית וזמנית ולכ"ע בקבורה זמנית מותר לפנותם, כפי שנבאר.

ב. האם הקבורה בסנהדריה היתה קבורת קבע או קבורה זמנית

אם נקבר על מנת לפנותו לכ"ע מותר להעבירו לקבר אחר, ולכאורה קשה אם בפנינו הקבר יש ניוול המת וחרדת הדין מה מועיל תנאי או רצונו של הנפטר להעבירו לקבר אחר, הרי יש בכך חרדת הדין, וגם אם מסכים לבזיונו אין שומעין לו, כמי שצוה שלא לקברו וכדומה, וביארו האחרונים שחרדת הדין וניוול יש רק כאשר נקבר קבורת עולמים, אולם כל עוד נקבר זמנית או שיש סיבה מספקת להעבירו ממקום קבורתו, אין בכך ניוול וחרדת הדין. ויש לדון בקבורת החללים בסנהדריה שנעשתה עוד בטרם היה המקום כבית קברות, אם הקבורה היתה כקבורת קבע או שנקברו תוך רצון וידיעה שיש להעבירם כשיתאפשר הדבר להר הזיתים או לכל בית קברות קבוע אחר. בשעת מלחמה הנוהג הוא לקבור בשעת הדחק בקברות זמניים, ולאחר י"ב חודש מועברים החללים לקבורת קבע במקומותיהם, כך נעשה במלחמת יום הכיפורים שהחללים תוך כדי המלחמה נקברו בבית קברות עראי, ולאחר יותר מ"ב חודש הועברו לבתי קברות צבאיים ברחבי הארץ.

צורת הקבורה שנקברו בקבר אחים ולא בסדר כמו בבית קברות, יש בה להוכיח שהיה זה קבורה עראית, כמו כן זה שהמקום בסנהדריה שמש באותה תקופה חוה נסיונית של משרד החקלאות, ובאותה תקופה לא ניתן המקום לח"ק ולא הופקע מבעליו, מוכיחים

אפשר להעבירם לחלקת משפחה, והן משום שהקבורה בסנהדריה לפני היות המקום בית הקברות, וצורת הקבורה מוכיחים שהקבורה היתה זמנית על מנת לפנותם לקבר קבוע, אולם בנידון דידן לא מספיק לפתוח הקבר ולהעבירם, יש צורך בפתיחת הארונות לצורך זיהוי, והשאלה אם מותר הדבר מטעם ניוול וחרדת הדין, אפשר שכל ההיתרים שהזכרנו נאמרו רק כל עוד החלל בארון ורק ההעברה מותרת.

ג. האם מותר לפתוח הארונות לצורך זיהוי על מנת לקבור כראוי

בנדון דידן הבעיה היא לא רק להעביר ארונות ממקום למקום, יש צורך בפתיחת הארונות ובזיהוי הנפטרים, ודבר זה חמור מהעברה, לפי שבהעברה כשהארון סגור יש רק חרדת הדין ובלבול המת, אולם בפתיחת הארון יש ניוול המת ובזיונו, כמבואר בשו"ת חכם צבי סי' נ', אולם ברור שההיתר להעביר המת כשנקבר זמנית או לקברות אבותיו, נאמר גם כשלא נקבר בארון, וגם במצב שעם פתיחת הקבר יתגלה המת לפנינו, וא"כ בנדון דידן שמסתבר שהקבורה היתה ארעית, ויש צורך גדול וכבוד המת להעבירם לא פחות מלהעבירם לקברות אבותיו, ובפרט אם אכן יעבירו לחלקת משפחה, גם אם יתגלה המת, מותרת ההעברה.

ויש להוסיף בענין זה את שיטת הנודע ביהודה מהדו"ק יו"ד סימן פ"ט שלאחר י"ב חודש שנתעכל הבשר אין חרדת הדין ובלבול, ומותר להעביר המתים, ומקורו מהירושלמי שבזמנם היו לכתחילה קוברים המת עד שיתעכל הבשר במהמורות ואח"כ מעבירים לקבורה, מכאן שאין כל קפידא אחר שנתעכל הבשר להעביר המת, וכסברתו כתב המהר"ם שיק יו"ד סימן שנ"ד ובשו"ת תפארת יוסף סי' ל"ח ובשו"ת כתב סופר יו"ד סי' קפ"ג, ואמנם יש שחלקו על הנודע ביהודה והביאו ראיה מלשון הירושלמי שגם בעצמות יש איסור פינוי, כך כתב הגר"מ פאנט זצ"ל בספרו פרשת מרדכי סי' כ"ד, ובשו"ת מהרש"ם ח"ג סי' שמ"ג, בשו"ת עין יצחק ח"א יו"ד סי' ל"ד, מ"מ כסניף להקל ודאי שיש לסמוך על סברת הנודע ביהודה. וראיתי במנחת אליעזר ח"ד סי' י"ב שהביא דברי הנודע ביהודה כסניף להקל, וכן באגרות משה חלק י"ד

שהקבורה זמנית, וגם אם לא התנו, הקבורה שאינה מכובדת מוכיחה שזמנית היא, וראיתי בשו"ת משפטי עזיאל בנדון קבורת החיילים בבית קברות של אילת השחר, שכתב שם להתיר להעבירם מטעם הנ"ל, וז"ל "ואני מוצא עוד נימוק חשוב להיתר זה, באשר קדושים אלה נקברו בארון אחד משותף לכולם שאינו לפי מנהג ישראל, עובדה זו מוכיחה באופן ברור ומוחלט שקבורה זו נעשתה על מנת לפנותם ולקבורם איש איש בקברו כמנהג ישראל קדושים", עכ"ל.

וראיתי בגשר החיים ח"ב פרק כ"א שדן בנידון דומה שקברו שני חללים בפרדס של הקיבוץ בבדידות ולאחר אסונות שהיו להם נתעוררו בדבר ובקשו להביאם לבית קברות מסודר, ודנו אם מותר להעבירם וכתב שם בעל הגשר החיים, וז"ל "ולענ"ד מכיון שהמקום לא הוקצה לקברות אפשר לדמות הפינוי כפינוי קבר מאינו שלו לשלו, הגם שודאי אין זה "קבר הנמצא" דהא נקבר ברשות אבל גם "שלו" איננו, דכנראה ממכתבו אין למת קנין לקבר וגם נקבר בלי חשבון וישוב דעת, א"כ אעפ"י שנקבר ברשות אין הקבר נקרא שלו. כי לענ"ד הא דאמרו שכשם שמתפנה לקבר אבותיו כך גם מתפנה לקבר שלו - ודאי אין הכונה כשהי' קבור בשדה של אחרים שלא ברשות, דא"כ תפ"ל שהוא מתפנה משום שהוא שוכב במקום גזול ויש ברשות הבעלים לפנותו (ודין קבר הגזול אמור בטוש"ע שס"ד, ואלו דין אינו שלו אמור בסי' שס"ג), אלא שמדובר אפילו אם קבור בשדה הפקר, או אפי' כשקבור בשדה בעלים שנתנו הרשות לזה אלא שלא חפץ להקנותו לו שיהי' שייך לנקבר, והוא מתפנה משום דנוח לו לאדם להיות קבור בקבר שלו (כאמור בכ"ב קי"ב). וכשיקבר בביה"ק הציבורי נקרא הקבר שלו, כמ"ש האחרונים שאפי' אלה שאין ביכלתם לשלם עבור הקבר ה"ה שלו כי על דעת כן נקנה מלכתחילה שדה ביה"ק שיהא שייך לכל בן ישראל אשר יקבר שם (ומה"ט גובין מעשירים יותר בשביל העניים), ודמוהו לבית כנסת של כרכים שיש להכל חלק בו", עכ"ל.

לאור כל הנ"ל ודאי שמותר לפנותם לקבר אחר הן משום כבודם ולא גרע מחלקת משפחה, ולכתחילה

או שהתיר מטעם שהניווול מותר כדי להציל חולה בסכנה, והוי כחולה לפנינו, והשיבני ששמע את שני הטעמים כאחד, ולכך דייק כך לכתוב הדברים.

ויש להתבונן בדברי הגר"מ פיינשטיין זצ"ל שהתיר להוציא דם מהמת או זריקה, "משום שדבר זה מצוי טובא ועושים כן גם לחיים ולכן אין בכך משום ניווול המת", וכתב שם שאע"פ שלא מצא מקור לסברא זו, כך נראה לו ברור, לכאורה סברא זו יש לה מקור מפורש שדבר שעושין לחיים אין בו משום ניווול המת, בשו"ת בנין ציון להגר"י אטלינגר זצ"ל אשר לנתח מת לצורך פקוח נפש גם כשהחולה בפנינו ואפשר להצילו, לפי שפיקוח נפש אינו דוחה ניווול המת (שלא כנודע ביהודה ורוב האחרונים), ועל ראיית האחרונים שאפשר לנוול מת לצורך פיקוח נפש ממה ששנינו בערכין ביושבת על המשבר שמתה שמביאין סכין וקורעין בטנה, כדי להציל הוולד, ומוכח שמונולים המת כדי להציל נפש, כתב וז"ל "וניווול המת לא נקרא רק מה שמשוקץ ומתועב בעיני רואיו ובפרט מה שנקרא ניווול גבי חי, אבל להוציא העובר ע"י חתיכת בטנה, מאן לימא לן דזה ניווול יקרא, אחרי שידוע שע"פ דרכי הרפואה גם לחיים עושין כן, והרבה פעמים מצאנו בדברי חז"ל יוצא דופן שהרי היה ידוע דכך היתה רפואה זו אצלם, מה שאין כן לפתוח המת ולנתח מעיו כאשר צריך לעשות מי שרוצה ללמוד החולי ודאי ניווול יקרא", עכ"ל. ואם כי כתב הסברא שכיון שנעשה גם לחיים אין זה ניווול, ברור שכוונתו לניתוח קיסרי וכדומה ולא לכל מה שנעשה לחיים, שאם לא כן כיון שעושים היום ניתוח ראש, ניתוח לב פתוח וכל סוגי הניתוחים לחיים, יהא מותר לבתר הגופות ולא יקרא ניווול, וברור שיש ניווול בדבר, ומה בכך שנעשה הדבר לחיים, שהרי לחיים נעשה הדבר לצורך רפואה על כן אין זה ניווול כיון שיש בניתוח משום הצלת נפשות, וגם אם יהיה בכך משום ניווול אין לאסור הדבר, אולם כשנעשה הניתוח למת ואין למת כל תועלת, אין זה מעשה הצלה אלא ניווול, אלא כוונתו שניתוח קיסרי הנועד להציל הולד, אין זה ניווול המת אלא מעשה הצלה, וה"ה כשמתנחים היושבת על המשבר שמתה, אין בזה ניווול האשה אלא לידה של ניתוח קיסרי שאין בה ניווול.

ונראה שכוונת הגר"מ פיינשטיין זצ"ל שמעשים

סי' רל"ו, וכן מרן הגר"ע יוסף שליט"א בתשובה שהזכרנו להעביר חייל מהר המנוחות להר הרצל, צירף גם את שיטת הנודע ביהודה כסניף להתיר ההעברה, על כן ברור שמותרת ההעברה.

ונותר לברר אם מותר ליקח דגימות D.N.A. לצורך זיהוי לפי שכאן יש ביזוי ממשי של המת, שמוש בו ומניעת קבורה של החלק הנלקח, אולם הדבר נעשה לצורך ולכבוד המת.

ד. בדיקת D.N.A. מהמת

נטילת חלק מהמת יש בה ניווול המת, הן בעצם העיסוק במת, והן בלקיחת חלק ממנו, בפרט לאחר שנקבר יש בזה ביטול בידים של מצות קבורה, אולם בבדיקת D.N.A. נוטלים כמות מזערית של דגימות, ויש לדון אם יש בעצם המעשה ניווול המת, ואם בכמות מזערית זו יש ביטול מצוות קבורה, ואם מותר הדבר כשנעשה הניתוח לכבוד המת.

באגרות משה להגר"מ פיינשטיין זצ"ל יו"ד סי' קנ"א דן בארוכה בענין ניתוחי מתים, וסיים התשובה שאף שיש לאסור ניתוחי מתים גם לצרכים רפואיים, פעולות רפואיות שגרתיות שנעשות לחיים אפשר לעשות גם בגופת המת, וז"ל "אבל נראה לע"ד שאם לא יחתכו האיברים ולא יפתחו צווארו ובטנו, רק רוצים לתחוב קינדעל (מזרק), להוציא ממנו לחלוחית להודע איזה דברים הנוגעים למחלה זה אין חשיב ניווול, שהרי דבר זה מצוי טובא בזמננו שעושים כן גם לחיים ויש להתיר בפשיטות, וכן להוציא מעט דם לבדוק וכדומה, ואף שלא מצאתי דבר זה בפירוש, נראה זה לע"ד ברור, וכן מה ששמעת שאפשר לראות ע"י שיתחבו בגופו של מת ע"י אלקטרי שיראו מה שצריך לרופאים לידע נראה שאין לאסור שאין זה משום ניווול", עכ"ל. וראיתי בספר נשמת אברהם להרב פרופ' אברהם סופר שליט"א יו"ד חלק ד' לאחר שהביא דברי הגר"מ פיינשטיין להלכה, הוסיף שאמר לו הגאון רבי שלמה זלמן אוירבך זצ"ל "שמותר להתאמן על מת בהכנסת צינורית דרך הפה לתוך הקנה, כדי שיוכל להציל חולה בסכנה", עכ"ל. ושאלתי את בעל נשמת אברהם אם הגר"ז אוירבך זצ"ל התיר האימון משום שאין בזה ביזוי כסברת הגר"מ פיינשטיין זצ"ל בזריקה,

הלקיחה משום ניוול המת, בחלקים הנלקחים מבטלים מצות הקבורה.

ה. חיוב קבורת הרקמות

הרקמות הנלקחות לצורך בדיקה הם פחות מכזית, ומצאנו מחלוקת בפוסקים אם יש חיוב קבורה על פחות מכזית, התויו"ט בפרק י' מהל' שבת כתב "ואפשר שבפחות מכזית אין מצוה לקבורו", כך גם הסתפק המנחת חינוך במצוה תקל"ז שכתב לדחות דברי המשנה למלך שכתב שמצות קבורה רק בראשו ורובו של מת, ומקורו מדברי הירושלמי שדין מת מצוה נאמר רק על ראשו ורובו, וכן הדין לענין טומאת כהנים, וכתב וז"ל "ונראה דאף בכזית מן המת נוהג מצות קבורה, ואף שלענין טומאת כהנים שמטמאים למת מצוה אינו אלא בראשו ורובו, כמ"ש ביו"ד סי' שע"ה, אפשר שגזרת הכתוב הוא שם וכו', ואפשר שאף בפחות מכזית יש מצות קבורה, ומ"מ צ"ע", ועיין בנוגע ביהודה יו"ד סי' צ' שדן בזה, ועיין בשו"ת שרידי אש ח"ב סי' קכ"ה ובקול מבשר ח"א תשובה ע' שכתבו להחמיר לקבור גם שאריות של פחות מכזית מן המת, על כן יש להתיר לקחת הדגימות רק תוך הבטחה מרבית שיוחזרו לקבורה במקום, ואמנם יש חשש שלא יתקיים הדבר, עכ"פ כיון שיש ספק אם צריך קבורה בפחות מכזית, אין להחמיר בדבר בנידון דידן.

לאור הדברים התרנו עקרונית לפתוח הקברים ולבצע הדגימות לצורך זיהוי, אולם ברור שכל הפעולות צריכות להעשות ע"י החברא קדישא מתוך זהירות ושמירה מירבית על כבוד המת על פי ההלכה.

שיגרתים כגון לקיחת דם זוריקה השכיחים ביותר אצל החיים אין בהם ניוול כיון שנעשים לצורך בדיקות וידע גם אצל החיים, ולא רק לצורך רפואה הכרחי, אולם דבר שיש בו בזיון המת או החי ולא נעשה אלא לצורך רפואי, אין לעשות במת משום בזיון.

לפ"ז יש להתיר לקחת מדגם מהמת לפי שהדבר שגרתו ואינו כבזיון, זאת ועוד כשהניתוח נעשה לצורך המת עצמו ולכבודו שיוכלו לזהותו, יש מקום להתיר גם כשהניתוח קשה ומנוול המת, ק"ו בלקיחת דגמים מזעריים. אחרונים רבים התירו פתיחת קבר כדי לזהותו ולהתיר את אשתו מעגינות, והטעם כיון שהדבר נעשה לצורך, אין בו משום ניוול, ועיין עוד בשו"ת שואל ומשיב קמא ח"א, ובשו"ת מגיני שלמה, ובשו"ת מהרי"ל דיסקין, ובשו"ת שיבת ציון סי' ס"ד, וגם האוסרים כתבו שטעם הדבר משום שהניוול נעשה לצורך אשתו ולא לצורך המת, ואם אין זו אשתו, ניוולו מת שלא לצורך, ועיין בכתב סופר יו"ד סימן קע"ד שהתיר גם בזה משום שודאי ניחא למת שיתירו אשתו ויאמרו קדיש אחריו, ולפ"ז כשהדבר נעשה לכבוד המת עצמו לזהותו שיקבר בקבר ישראל כראוי עם מצבה, ודאי שיש מקום להתיר ואין זה ניוול, בפרט בלקיחת דגימות בלבד שאין בזה ניוול גמור.

אולם יש להורות לשמור על הדגימות שנלקחו ולאחר הבדיקות להחזירם לקבורה, באם אין אפשרות לודא שהדגימות יקברו לאחר הבדיקה, יש לדון אם להתיר הדבר כיון שגם אם אין במעשה